

DOĞAYLA DA BARIŞ

Barış Süreci İçin Ekolojik Bir Perspektif Önerisi

Doğayla Barışmadan Kalıcı Barış Sağlanamaz

EYLÜL 2025

İçindekiler

İmzacı Kurumlar.....	2-3
ÖZET.....	4
GİRİŞ.....	6
1. Doğa Neden Barış Süreçlerine Dahil Edilmelidir?.....	7
2. Ekolojik Yıkımın Bilançosu.....	8
2.1. Su varlıkları.....	8
2.2. Madencilik.....	8
2.3. Tarım ve hayvancılık.....	9
2.4. Ormanlar.....	9
2.5. Askeri mühimmat kaynaklı yıkım.....	10
2.6. Su, hava ve toprak kirliliği.....	10
2.7. Sağlık ve gıda güvenliği.....	10
2.8. Kültürel Baskılar.....	11
3. Farklı Örneklerle Onarıcı Adalet, Koruma ve İyileştirme Mekanizmaları.....	11
3.1. Kolombiya Örneği: Barışa ve Doğaya Karşı Suçlar.....	12
3.2. Ruanda Örneği: Soykırım Sonrası Ekolojik Tazmin.....	12
4. Taleplerimiz.....	13
4.1. Doğanın bir hak öznesi olarak tanınması.....	13
4.2. Ekokırımın bir suç olarak iç hukukta tanınması.....	13
4.3. Ekolojik Hakikat Komisyonları kurulması.....	13
4.4. Topluluklar ve doğa için tazminat mekanizmaları.....	14
4.5. Doğayı tahrip eden şirketlerin ve kurumların hukuki düzeyde hesap vermesi.....	15
4.6. Yerele dair bilgi, kadınların bilgisi ve aktarımı.....	16
4.7. Sürecin demokratik işletilmesi.....	17
4.8. Barış Parkları: Sınır ötesi korunmuş alanlar.....	17
4.9. Geleceğe yönelik diğer adımlar.....	18
SONSÖZ.....	21
Kaynakça.....	23

İmzacı Kurumlar

Adaların Atları Platformu

Adana Ekoloji Platformu

Akhisar Çevre Derneği

Antakya Çevre Koruma Derneği

Ayvalık Tabiat Platformu

Bakırtepe Çevre Platformu

Balıkesir Çevre Platformu

Barış İçin Toplumsal Girişim

Batman Çevre Gönüllüleri Derneği

Beylikdüzü Doğa Sporları ve İzcilik Derneği

Burhaniye Çevre Platformu

Bursa Su Kolektifi

Büro Emekçileri Sendikası Ankara 2 Nolu Şube

Büyük Menderes İnisiyatifi

Caferli Güzelleştirme Derneği

Çeşme Çevre Derneği

Çeşme Yarımada Çevre Derneği

Çukurova Ekoloji İklim Hafıza Ağı

Datça Demokrasi Platformu

Datça Hayvanları Sevenler Derneği

Datça'nın Anarşist Kurbağaları

Demokrasi İçin Birlik

Demokratik Çerkes Kongresi Girişimi

Deprem Dayanışması Derneği

Dersim Dernekleri Federasyonu

Devrimci 78'liler Federasyonu

DiEM25 Türkiye

Diyanet ve Vakıf Emekçileri Sendikası

Diyarbakır Çevre Gönüllüleri Derneği

Diyarbakır Çevre Koruma Derneği

Doğal Yaşam Derneği

Doğanın Çocukları

Doğu Akdeniz Çevre Dernekleri

Dünya Kadın Yürüyüşü Türkiye

Koordinasyonu

Ege Çevre ve Kültür Platformu

Ekoloji Birliği

Ekoloji Politik

Ekolojik Savunma Ağı

Elbistan-Afşin Hayatı ve Doğayı Koruma Platformu

Erzin Çevre Koruma Derneği

Erzin Gönüllüleri Derneği

Eskişehir Çevre Koruma ve Geliştirme Derneği

Fenerbahçe Kalamış Dayanışması

Haber Sen Genel Merkezi

Hatay Kadın Dayanışması

İç Anadolu Çevre Platformu

İnsan Hakları Derneği Adana Şube Ekoloji Komisyonu

İklim Adaleti Koalisyonu

İnsan Hakları Derneği Afet ve Ekoloji Komisyonu

İzmir Barış Forumu

İzmir Müzisyenler Derneği

İzmir Yeşil Gelecek Derneği

Kadın Cinayetlerini Durduracağız Platformu

Karadeniz Ereğli Çevre Platformu

Kazdağı Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Derneği

Kocaeli Ekolojik Yaşam Derneği

Kuşadası Çevre Platformu

Kuşadası Kent Dayanışması

Malatya Kuluncak Çörmü Köyü Kültür

Yardımlaşma ve Dayanışma Derneği

Marmara Ereğlisi Gönüllüleri

Merzifon Çevre Platformu

Meşe Erozyonla Mücadele Doğayı Koruma ve Ağaçlandırma Derneği

Mezopotamya Ekoloji Hareketi

Muğla Çevre Platformu

Muğla Su İnisiyatifi

Munzur Koruma Kurulu

Niğde Çevre Eğitim Kültür Derneği

Özgürlük için Hukukçular Derneği Ekoloji
Komisyonu

**Sağlamcılığa Karşı Kadın Hareketi
Derneği**

Samandağ Ekoloji Grubu

Sinop Nükleer Karşıtı Platform

Sinop Nükleer Karşıtı Platform Derneği

Slow Food Fethiye

Sosyal Adalet Hareketi

Sosyalist Yeniden Kuruluş Partisi

Şırnak Ekoloji Platformu

Tarım ve Ormancılık Hizmet Kolu Kamu**Emekçileri Sendikası**

Tekirdağ Kent Konseyi

Türkiye Çevre Platformu

Validebağ Savunması

Yaşam Bellek Özgürlük Derneği

Yaşam ve Dayanışma Yolcuları

Yeşil Direniş

Yeşilirmak Çevre Platformu

Yeşil Sol Parti Ekoloji Meclisi

Yeşil Yaşam İnisiyatifi

ÖZET

Kırk yılı aşkın süredir devam eden çatışmalı dönemin ardından beklenen barış, yalnızca silahların susması değil, doğanın ve doğanın bir parçası olan insanın da iyileşmesi anlamına gelmelidir.

Çatışma sürecinde izlenen politika ve uygulamalar (köy boşaltmaları, kayyım atamaları, güvenlik gerekçeli orman tahribatı ve yangınlar, askeri yasak bölgeler, mera, yayla ve tarım alanlarına erişim yasakları, güvenlik barajları ve kalekol inşaatları) doğayı ve buna bağlı olarak toplumsal yaşamı derinden yaralamış ve geri dönüşü mümkün olmayan ekolojik yıkımlara neden olmuştur. Çatışmaların doğa üzerinde yarattığı yıkım insan topluluklarının geçim kaynaklarını, kültürel yaşam biçimlerini, bugünkü ve gelecek kuşakların yaşam hakkını da doğrudan tehdit etmekte; insanın doğayla uyumlu ilişkilene pratiklerini yok etmektedir.

Kalıcı ve adil bir barış, doğanın haklarını ve insanın doğaya bağımlı olduğu gerçeğini yok sayan insan merkezli yaklaşımlarla mümkün değildir. **Doğayla barış; çatışmanın yol açtığı ekolojik yıkımı onarırken doğayı bir hak öznesi olarak tanımak, doğadaki canlı cansız tüm varlıkların bir arada sağlıklı bir çevrede yaşamasının önünü açmaktır.**

Bugüne kadar uygulanan geçiş dönemi adalet mekanizmaları büyük ölçüde insan hakları ihlallerine odaklanmış, doğaya verilen zarar ise tali bir mesele olarak görülmüştür. Oysa kalıcı bir barış için bu yaklaşımın değişmesi, insan merkezli bakışın ötesine geçilmesi zorunludur. Nitekim, bazı ülkelerde yürütülen etkili barış süreçlerinde ekolojik yıkımın çatışmanın önemli bir sonucu olduğunu resmen kabul edilmiş; doğanın korunması ve onarılmasını merkeze alan yaklaşımlar geliştirilmiştir. Ekolojik adalet mekanizmaları ile doğaya karşı işlenen suçlar tanımlanmış ve sorumlular yargılanmış; ekosistemlere verilen zararların tazmini ve barışın inşası süreçleri birbirini tamamlayan unsurlar olarak ele alınmıştır.

Bu rapor savaşlarda ve çatışma süreçlerinde yaşanan doğa yıkımını ve bunun insan topluluklarına etkilerini ekolojik bir perspektif ile ortaya koyarken, doğa ve toplum yararına kalıcı bir barışın kurulabilmesi için köklü bir paradigma değişimini de talep etmektedir.

Raporda öne çıkan temel mesajlar ve talepler şunlardır:

- **Doğa bir hak öznesi olarak tanınmalıdır.** Barış süreçleri, yalnızca insanın değil, canlı cansız tüm doğal varlıkların da yaşam hakkını gözetmelidir.
- **Ekolojik Hakikat Komisyonları kurulmalıdır.** Çatışmaların doğa, insan toplulukları ve kültür üzerindeki tahribatı bağımsız, kanıta dayalı ve katılımcı mekanizmalarla ortaya konulmalıdır.
- **Topluluklar ve doğa için tazminat mekanizmaları oluşturulmalıdır.** Yok edilen kırsal yaşam, geçim kaynakları ve doğal varlıklar için onarım, iyileştirme ve telafi süreçleri hayata geçirilmelidir.

- **Doğayı tahrip eden şirketler ve kurumlar hesap vermelidir.** Ekokırım suç sayılmalı, hukuki/idari denetim ve yaptırımlar güçlendirilmelidir.
- **Yereldeki kadim bilgi ve kadınların rolü görünür kılınmalıdır.** Kadınların doğayla kurduğu tarihsel bağ ve bilgi birikimi, ekolojik barışın inşasında merkezde olmalıdır.
- **Barış süreci demokratik işletilmelidir.** Yerel halkın kararlara katılımı ve şeffaf veri paylaşımı, hem ekolojik hem de toplumsal adaletin teminatıdır. Demokratik katılımın olmadığı yerde ekolojik barış da mümkün değildir.
- **Kapitalist ekolojik yıkıma karşı durulmalıdır.** Barış sağlandıktan, silahlar sustuktan sonra yeniden inşa süreçleri şirketlerin kâr alanı haline getirilmemeli, toplum ve doğanın ihtiyaçlarını önceleyen, iyileştirici adil modeller geliştirilmelidir.
- **Fırat'ın Doğusu ve Batısı arasında daha güçlü sivil toplum diyalogları kurulmalıdır.** Tamamlayıcı faaliyetler yoluyla yerel halkların deneyimi ve bilgisi birbirine aktarılmalı, ortak ekolojik mücadele alanları yaratılmalıdır.
- **Barış parkları ve sınır ötesi işbirlikleri geliştirilmelidir.** Doğa, barışı güçlendiren sınırların ötesinde ortak bir zemin olarak korunmalıdır.

Bu talepler doğanın korunması kadar barışın da kalıcı, adil ve kuşaklar arası sürdürülebilir olabilmesi için vazgeçilmezdir. **Doğayla barışmadan toplumsal ve adil bir barış mümkün değildir.** Bu raporun barış sürecinde ekoloji alanında atılması gereken adımlar için bir yol haritası olarak kabul edilmesini ve Türkiye'nin her yerinde ekolojik yıkımları durduracak, barışın nesiller boyu yaşanmasını sağlayacak politikalara ön ayak olmasını umuyoruz.

*"Biz barışı sadece silahların susması olarak değil,
toprağın ve doğanın da iyileşmesi olarak anlıyoruz."*
JEP Barış İçin Özel Yargı Yetkisi Tanıklığı, Kolombiya

GİRİŞ

Kırk yılı aşkın süredir devam eden çatışmalı dönemin sonlandırılması barış, huzur ve güvenliğin yanı sıra ekonomik, sosyal ve ekolojik krizlerin de çözümüne büyük bir katkı sağlayacaktır.

Savaş zamanlarında doğaya karşı işlenen suçların barış süreçlerinde ele alınması, günümüzde çatışma çözümünün vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Bu mesele, yalnızca çevresel kaygılarla sınırlı olmayıp, kalıcı barışın ve adaletin tesisinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Doğaya yönelik yıkımın göz ardı edilmesi, barış süreçlerini kırılgan hale getirmekte ve adaletin eksik inşa edilmesine yol açmaktadır. Zira savaşların doğa üzerinde yarattığı yıkım, insanın parçası olduğu doğayla, suyla, havayla, toprakla yaşamsal ilişkisi nedeniyle aynı zamanda toplulukların geçim kaynaklarını, kültürel yaşam biçimlerini ve gelecek kuşakların yaşam hakkını doğrudan tehdit eder.

Çatışmalar sırasında ormanların yok edilmesi, tarım arazilerinin kullanılamaz hale gelmesi, toprağın ve su varlıklarının kirlenmesi, biyolojik çeşitliliğin geri dönüşsüz biçimde zarar görmesi gibi etkiler, savaşın yalnızca insana değil, doğanın bütününe yönelmiş bir saldırı olduğunu göstermektedir. Bu yıkım, savaşın sona ermesinden çok sonra da etkisini sürdürmekte ve yaşamın yeniden inşasını zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla, ekolojik boyutun görmezden gelindiği bir barış süreci, yalnızca insan merkezli bir yaklaşımla sınırlı kalacak ve uzun vadeli bir istikrar üretemeyecektir.

Bugüne kadar uygulanan çatışma sonrası geçiş dönemi adalet mekanizmaları büyük ölçüde insan hakları ihlallerine odaklanmış, doğaya verilen zarar ise çoğunlukla tali bir mesele olarak ele alınmıştır. Bu yaklaşımın arka planında, uluslararası hukukun mağduru yalnızca insanla özdeşleştiren çerçevesi kadar, doğayı bir kaynak ya da araç olarak konumlandıran egemen kalkınma ve güvenlik söylemleri de bulunmaktadır. Oysa insan yaşamının doğaya bağımlılığı nedeni ile savaşların ve çatışmaların ekolojik boyutları mutlaka dikkate alınmalıdır. Ekolojik adaletin hesaba katılmadığı bir barış süreci, hem toplumsal adaletin eksik kalmasına hem de şiddetin farklı biçimlerde yeniden üretilmesine neden olacaktır.

Bu raporun imzacısı olan kurumlar, Meclis Komisyonundan ve süreci yönetecek olan yetkililerden, barışın ekolojik boyutunun göz ardı edilmemesini, hak ettiği özenle detaylı biçimde ele alınmasını sağlayacak bir yaklaşım geliştirilmesini talep etmektedir. Barış süreci

için ekolojik bir perspektif sunan bu raporda doğanın neden barış süreçlerine dahil edilmesi gerektiği tartışılmakta (Bölüm 1); çatışmalı süreçlerde yaşanan ekolojik yıkımın bir genel bir resmi ortaya çıkarılmakta (Bölüm 2); dünyadan farklı örneklerle onarıcı adalet, koruma ve iyileştirme mekanizmaları incelenmekte (Bölüm 3) ve son olarak Türkiye’de kalıcı bir barışın kurulması için talepler ortaya konmaktadır (Bölüm 4). Son bölümde barışın ekolojik bir iyileştirme ve tazmin süreci ile birlikte ele alınması ve böylece kalıcılığının sağlanması için ekoloji hareketi bileşenlerinin üstlenebileceği sorumluluklar ele alınmıştır.

1. Doğa Neden Barış Süreçlerine Dahil Edilmelidir?

Silahlı çatışma dönemlerinde doğa, hem doğrudan bir savaş taktiğinin parçası olarak kullanılır hem de doğrudan ya da dolaylı zararların mağduru olur. Bu zararlar toplumsal yıkımları da beraberinde getirir. 1991 Körfez Savaşı’nda Kuveyt’teki petrol kuyularının ateşe verilmesi veya Demokratik Kongo Cumhuriyeti’ndeki yasa dışı madencilik faaliyetleri, yalnızca ekosistemlere değil, aynı zamanda halk sağlığına ve ekonomik istikrara da uzun vadeli zararlar vermiştir.¹

Çatışmalar sırasında ormansızlaşma, su varlıklarının kirlenmesi ve tarım alanlarının tahribi, savaş sonrası dönemde geçim kaynaklarının kaybolmasına ve topluluklar arasında yeni gerilimlerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır.² Dolayısıyla, çevresel yıkımın ele alınmaması, yalnızca ekolojik kayıplara değil, aynı zamanda yeniden başlayan çatışma riskine de zemin hazırlar.

Doğaya karşı işlenen suçların barış süreçlerinde ele alınması, yalnızca ekosistemlerin korunması açısından değil, aynı zamanda adaletin tesis edilmesi bakımından da kritik önemdedir. Çevresel zararların sorumlularının hesap vermesi, mağdur topluluklar için sembolik ve maddi bir telafi anlamına gelir.³

Son dönemde **“ekokırım”** kavramının uluslararası hukukun gündemine girmesi, doğa tahribatının artık ikincil bir mesele olarak değil, bağımsız bir suç olarak görülmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.⁴ Bu çerçevede, doğaya karşı işlenen ağır suçların yaptırımsız kalmaması için “ekokırım” suçunun Türk Ceza Kanununa eklenmesi barış süreçlerinde ekolojik adaletin tesis edilmesi bakımından zorunludur. Bu talep, yalnızca bir hukuk reformu çağırısı değil, aynı zamanda toplumsal iradenin güçlü bir ifadesidir. Nitekim bu irade, 28.000 yurttaşın ıslak imzasıyla, geleneksel yasa yapma yöntemlerinin dışında, Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne sunulan dilekçe ile bir yurttaş yasa teklifi olarak kamuoyuna ve karar alıcılara taşınmıştır. **Ekokırımın iç hukukta suç olarak tanınması**, hem doğayı bağımsız bir hak öznesi haline getirecek hem de doğa üzerinde telafisi mümkün olmayan yıkımlara yol açan devlet, şirket veya diğer aktörlerin sorumluluğunu yargı önünde hesap verebilir hale getirecektir. Bu yaklaşım, gelecekteki ekolojik suçların caydırılması için de önemlidir. Ayrıca, çevresel adalet mekanizmaları, yerel toplulukların barış süreçlerine güven duymasını güçlendirir.⁵ Uluslararası Adalet Divanı’nın 23 Temmuz 2025 tarihli “İklim Değişikliği Konusunda Devletlerin

¹ Westing, 1980; Jensen ve Lonergan, 2012.

² Homer-Dixon, 1999; UNEP, 2009.

³ Schrijver, 1997.

⁴ Higgins, Short ve South, 2013.

⁵ Booth, 2018.

Yükümlülükleri” başlıklı tavsiye kararında da⁶ devletlerin ekolojik konulardaki pozitif yükümlülüklerine dair önemli vurgulara yer verilmiştir. Özellikle **“kuşaklar arası adalet”** kavramı üzerinde duran bu karar, devletlere bugünkü ve gelecek kuşakların yaşam, sağlık, gıda, su ve temiz çevre haklarını güvence altına alma görevi yüklemektedir.

Öte yandan, uzun süren çatışmalı dönemlerin ardından gelen barış süreçlerinde, ekolojik bir yaklaşım benimsenmemesi durumunda, ormanlar, sulak alanlar, meralar ve tarım alanlarının başta maden, enerji ve inşaat şirketleri olmak üzere sermayenin kullanımına açılması yeni bir çatışma alanı olarak ortaya çıkabilir ve gelecek kuşaklara ekolojik bir yük getirebilir.

Su, toprak ve madenler gibi doğal varlıklar, pek çok çatışmanın hem doğrudan nedeni hem de uzlaşmazlık alanı olmuştur. Örneğin Kürt sorununun bölgesel bir nitelik kazanmasında, Fırat ve Dicle suları, bölgenin yenilenebilir enerji potansiyeli, petrol ve kaya gazı rezervleri belirleyici rol oynamaktadır. Bu nedenle barış süreçlerinin çevresel boyutları içermesi, kalıcı bir barışın inşasında kritik bir faktör olarak öne çıkar. Çevresel barış inşası (*environmental peacebuilding*) yaklaşımı, doğal varlık yönetimini güven artırıcı bir önlem olarak ele almakta ve topluluklar arasında işbirliği alanı yaratmaktadır.⁷ Örneğin, ortak su havzalarının yönetimi, farklı etnik veya politik gruplar arasında diyalog kanalları açabilir.⁸ Bu çerçevede çevresel mekanizmalar, yalnızca doğanın korunmasını değil, aynı zamanda toplumsal uyumun güçlenmesini de sağlamaktadır. Ancak bu süreçlerin başarıya ulaşabilmesi için güçlü izleme ve uygulama mekanizmalarına ihtiyaç vardır.⁹

2. Ekolojik Yıkımın Bilançosu

2.1. Su varlıkları

Su, modern savaşların en kritik hedeflerinden biridir. Bir bölgenin su varlıklarının kontrolünü ele geçirmek için stratejik öneme sahip barajların inşa edilmesi veya mevcut barajların hedef alınması, hem sivil halkın su ve enerji erişimini kesmek hem de tarım arazileri ile yerleşim yerlerini sular altında bırakmak için bir savaş taktiği olarak kullanılabilir. Suriye'deki iç savaş sırasında gerek hükümet güçleri gerekse Irak ve Şam İslam Devleti (İŞİD) gibi silahlı gruplar, barajları ve su altyapısını stratejik hedefler olarak kullanmıştır. İŞİD, Fırat Nehri üzerindeki barajların kapaklarını kapatarak suların akışını kontrol etmiş ve su varlıklarını sivil halka baskı uygulamak için bir silah olarak kullanmıştır. Benzer şekilde, İran-Irak Savaşı sırasında her iki taraf da su varlıklarını kontrol etmek ve tarım arazilerini sular altında bırakmak için barajları hedef almıştır.

2.2. Madencilik

Şubat 2024'te yaşanan Erzincan-İliç maden felaketi dünyadaki en büyük insan kaynaklı afetlerinden biri olmuş ve tüm Fırat Havzası açısından büyük bir kirlilik kaynağına

⁶ Uluslararası Adalet Divanı, 2025.

⁷ Conca ve Dabelko, 2002; Ide, 2020.

⁸ Delli Priscoli ve Wolf, 2009.

⁹ Ide, 2018.

dönüşmüştür. Madencilik, su havzalarını kurutmakta, tarım arazilerini yok etmekte ve kimyasal kirlilikle halk sağlığı yanında insan dışı canlıların yaşamını da tehdit etmektedir. Çevresel Etki Değerlendirmesi (ÇED) süreçlerinin etkisizleştirilmesi toprağın, havanın, suyun ve gıdanın güvenliğini sağlayacak önleyici önlemlerin alınmasını engellemektedir.

Var olan yıkım uygulamalarına ek olarak Kürt coğrafyasında şirketlere tahsis edilen maden ruhsat alanları ve enerji projelerine tahsis edilen alanlar, özellikle kaya gazı ve petrol faaliyetleri nedeniyle yakın gelecek için büyük bir ekolojik risk ortaya çıkmaktadır.

2.3. Tarım ve hayvancılık

Savaş, sadece insanlar arası bir çatışma değil, aynı zamanda toplulukların yaşam kaynakları üzerinde bir mücadeledir. Savaşan tarafların meralara, tarım arazilerine veya ormanlık alanlara el koyması, özellikle tarım ve hayvancılıkla geçinen toplulukları doğrudan hedef alır. Bu, insanları mülksüzleştirmeye, temel geçim kaynaklarından ve gıdadan mahrum bırakarak zorunlu göçe ve insani krizlere yol açan ağır bir ekolojik suçtur.

Son 40 yılda, Kürt coğrafyasında askeri yasak bölge ilanları ile meralar birer askeri operasyon alanına dönüşmüştür. Yörede neredeyse otlak kalmamış, hayvancılık sürdürülemez hale gelmiştir. Et ve süt ürünlerindeki azalmaya bağlı fiyat artışları, savaşın yıkımının ülke genelinde hissedilmesine de yol açmıştır.

2.4. Ormanlar

Ormanlar ve bitki örtüsü, savaşlar sırasında askeri saklanma alanlarını yok etmek amacıyla kasıtlı olarak tahrip edilir. En bilinen örneklerden biri, Amerika Birleşik Devletleri ordusunun Vietnam Savaşı sırasında kullandığı "Agent Orange" (Portakal Gazı) adlı kimyasal madde ile gerçekleştirilen saldırıdır. Askerlerin ormanlarda saklanmasını engellemek amacıyla uygulanan bu zehirli madde, Vietnam'ın geniş ormanlık alanlarının yaklaşık dörtte birinin yok olmasına neden olmuştur. Böylece savaş, yalnızca insanları değil, ekosistemleri de uzun vadeli ve geri dönüşü zor bir şekilde etkilemiştir.

Güvenlik politikaları gerekçesiyle ormanlar yakılmakta ve kesilmektedir. Türkiye'de Cizre ve Cudi Dağı'ndaki orman yangınları buna iyi bir örnektir. 7 Haziran 2015 sonrası bölgede çıkan yangınlara güvenlik gerekçesiyle müdahale edilmemiş, yangınlar geniş alanlara yayılmıştır. Yöre halkının kendi imkânlarıyla müdahale etmeye çalıştığı, ancak resmi kurumların hem müdahale etmekte geciktiği hem de yurttaşların çabalarını engellediği ifade edilmiştir. Bu süreç orman dokusunun büyük ölçüde zarar görmesine yol açmıştır.

Şırnak ormansızlaştırma uygulamalarının çarpıcı bir örneğidir. Resmi verilerde Şırnak ilinin %44'ünün ormanlık alan olduğu belirtilmektedir. Ancak, Şırnak Barosu'nun yine resmi verilerden yaptığı değerlendirmeye göre, güvenlik politikaları çerçevesinde çıkan yangınlar ve sistematik ağaç kesimleri nedeniyle sadece 2021'de Şubat-Eylül dönemini kapsayan 7 aylık dönemde %8'lik bir orman kaybı yaşanmıştır.¹⁰

¹⁰ Şırnak Barosu, 2021.

2.5. Askeri mühimmat kaynaklı yıkım

Savaşlar sırasında geniş alanlara yerleştirilen mayınlar, mermiler, diğer mühimmat, özellikle kimyasal ve nükleer silahlar çatışmalar sona erdikten sonra dahi hem doğayı hem de insan yaşamını tehdit etmeye devam eder. Bu araziler, uzun yıllar boyunca tarım, hayvancılık ve ormancılık gibi temel ekonomik faaliyetler için kullanılamaz hale gelir. Toprağın zehirlenmesi ve ekosistemlerin bozulması, savaş sonrası ekonomik toparlanmayı yavaşlatmakla kalmaz, aynı zamanda bölgedeki gıda güvenliğini de ciddi biçimde tehlikeye atar. Bu nedenle mühimmat kaynaklı yıkım, yalnızca güvenlik sorunu değil, barış sonrası yaşamı olumsuz etkileyecek ekolojik ve ekonomik bir kriz olarak da ele alınmalıdır.

Nitekim, Birleşmiş Milletler Türkiye Kalıcı Misyonunun raporuna göre de sınır illerinde (Hakkâri, Mardin, Şanlıurfa, Şırnak, Van dâhil) anti-personel mayın ve patlayıcı kalıntısı riski sürmektedir.¹¹

2.6. Su, hava ve toprak kirliliği

Çatışmalar sırasında yalnızca askeri tesisler değil, doğal çevre de doğrudan hedef alınır. Bu tür eylemler, düşmanın moralini bozmayı ve ekonomik altyapısını çökertmeyi amaçlasa da geri dönüşü zor ekolojik yıkıma da yol açar.

Örneğin, 1991 Körfez Savaşı'nda Irak güçleri geri çekilirken 600'ün üzerinde petrol kuyusunu kasıtlı olarak ateşe vermiş; bu yangınlar sonucunda 6–8 milyon varil petrol çöle ve Körfez'e dökülmüş, 50 km² alan petrol gölüne dönüşmüştür.¹² Günlük yaklaşık 20.000 ton kurum ve 24.000 ton SO₂ salımı, bölgesel iklimi soğutmuş ve solunan havanın kalitesini dramatik biçimde düşürmüştür. Deniz yaşamı ve kuş popülasyonları ağır şekilde etkilenmiş, yaklaşık 100.000 su kuşu yaşamını yitirmiştir. Arkasından başlatılan uluslararası temizlik ve restorasyon programları, yaklaşık 295 km²'lik alanda toprak temizliği ve yeraltı suyu koruma çalışmaları yürütmüştür.¹³

Bombalar, kimyasal maddeler ve endüstriyel tesislerin kasıtlı olarak tahrip edilmesi, toprağın, suyun ve havanın zehirlenmesine yol açar. Savaş sonrası dönemde, yıkılan binalardan havaya asbest ve silisyum tozu yayılabilirken, mühimmat veya hasarlı sanayi tesisleri ağır metallerin, radyoaktivitenin ve diğer kirleticilerin sızmasına neden olabilir. Bu tür kirlilikler kuşaklar boyu sürebilir, su, hava ve toprağı tehdit edebilir.

2.7. Sağlık ve gıda güvenliği

Savaşlar sırasında ve sonrasında ortaya çıkan bu tür kirlilikler, ekosistemlerin bozulmasının yanı sıra, insan sağlığı ve geçim kaynakları üzerinde uzun vadeli etkiler yaratır. Ülkemizde de özellikle su varlıklarının askeri ve endüstriyel kullanımına öncelik tanınması ve güvenlik bölgelerinde su varlıklarına erişim kısıtlamaları gibi uygulamalar, bölgedeki yaşamı zorlaştıran son derece tahrip edici etkiler yaratmaktadır.

¹¹ Türkiye Cumhuriyeti, 2025.

¹² A.R.G. Price ve ark., 1994.

¹³ Linden, Jerneloev ve Egerup, 2004.

Örneğin, Türk Tabipleri Birliği (TTB) raporuna göre, 2015 yılında Cizre’de su depolarının vurulması sonucu temiz suya erişim kesilmiş; sağlıklı suların tüketimiyle gastroenterit olgularında artış bildirilmiştir. Atıkların toplanmaması ek hijyen riskleri doğurmuştur¹⁴. Sağlık ve Sosyal Hizmet Emekçileri Sendikası (SES) ile TTB’nin sahadan derlediği bulgular, çatışma dönemlerinde sağlık personeli ve tesislerinin korunmasına ilişkin uluslararası yükümlülüklerle uyum sorunlarına işaret etmektedir.¹⁵

Dolayısıyla savaş sonrası iyileşme sürecinde, hem ekolojik hem de insani boyutlar dikkate alınarak sağlık ve gıda güvenliğinin korunması öncelikli bir hedef olmalıdır.

2.8. Kültürel Baskılar

Ekoloji mücadelesi içinde doğayla uyumlu geleneksel yaşam biçimlerinin geleceğe taşınması büyük önem taşımaktadır. Mezopotamya’nın kadim toprakları, *buen viver*, *ubuntu* veya dünyanın farklı yörelerinde yerli halkların doğayla uyumlu, kolektif ve dayanışmacı kültürel gelenekleri gibi zengin bir kültüre ev sahipliği yapmaktadır. Kürt coğrafyasının bu zenginliği dünya kültür mirasına aittir ve korunması gereklidir.

Örneğin bu coğrafyada yüzyıllardır sürdürülen hayvancılık, halkın sadece geçim kaynağı değil aynı zamanda kültürel varoluş biçimidir. Hayvancılık ve süt üretimi başta olmak üzere insan-doğa ilişkisine dair pratikler, aynı zamanda kolektif yaşamın, dayanışmanın ve kültürel sürekliliğin temelidir. Savaş, bu toplumsal dokuya da zarar vermektedir. Kentsel ve kırsal alandaki zora dayalı bu mekansal dönüşümler halkın kolektif yaşamının çözülmesine ve kolektif hafızanın yok olmasına da yol açmaktadır.¹⁶

Tüm bu nedenlerle gerçek barış süreçleri doğa ile de barış perspektifinden geliştirilmelidir. Nitekim, dünyada farklı çatışma çözüm süreçlerinde geçiş dönemi adaleti mekanizmalarına insan merkezli yaklaşım aşılarak bir bütün olarak ekosistemin aldığı zararların muhasebesi de dahil edilmektedir.

3. Farklı Örneklerle Onarıcı Adalet, Koruma ve İyileştirme Mekanizmaları

Barışın inşası süreçlerinin, ekolojik endişeleri başlangıçtan itibaren sürece ne kadar entegre ettiği sürecin geleceğini belirler.¹⁷ Güç asimetrisini ele almanın önemli olduğunu kabul etmekle birlikte, doğayı araçsallaştıran söylemleri kırmak, sürdürülebilir bir barış için hayati önem taşır.

Barış süreçlerinde ekolojik adaletin, doğanın korunmasının ve iyileştirilmesinin etkin bir şekilde sağlanabilmesi için, tarafların, yerel, ulusal ve uluslararası aktörlerin açık ve somut bir programda uzlaşması gerekmektedir.¹⁸ Aşağıda sınırlı sayıda da olsa, dünyadan önemli

¹⁴ Türk Tabipleri Birliği, 2015.

¹⁵ Türk Tabipleri Birliği ve Sağlık ve Sosyal Hizmet Emekçileri Sendikası, 2016.

¹⁶ Tarım ve Ormancılık Hizmet Kolu Kamu Emekçileri Sendikası, 2025.

¹⁷ Zelli ve Krause, 2025.

¹⁸ Booth, 2018; Ide, 2020.

örnekler barış döneminin doğaya karşı işlenmiş suçları da dikkate alan bir yaklaşım geliştirdiğini göstermektedir.

3.1. Kolombiya Örneği: Barışa ve Doğaya Karşı Suçlar

2016'da Kolombiya hükümeti ile FARC (*Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia*, Kolombiya Devrimci Silahlı Güçleri) gerillaları arasında imzalanan barış antlaşması, çevrenin korunmasını ve onarılmasını merkeze alan maddeler içermektedir. Anlaşma, yasa dışı madencilik, ormansızlaşma ve tarım uygulamalarını düzenleyerek, doğa tahribatının çatışmanın önemli bir sonucu olduğunu resmen kabul etti.¹⁹

2016 tarihli barış antlaşması *Jurisdicción Especial para la Paz* (JEP, Barış İçin Özel Yargı Yetkisi) isimli özel bir yargılama mekanizması tarafından yürütüldü. Kırsal reform antlaşmasının ana maddelerinden biriydi. 2021'de çevresel etkiler çalışma grubu kuruldu. JEP çatışmanın sadece insan hakları değil, **çevresel etkilerini de araştırma yetkisine** sahiptir. Örneğin, ormanların yok edilmesi, nehirlerin kirletilmesi ve biyoçeşitliliğe verilen zarar gibi suçlar da **"barışa ve doğaya karşı suçlar"** başlığı altında ele alınabilmektedir.

3.2. Ruanda Örneği: Soykırım Sonrası Ekolojik Tazmin

1994 Ruanda Soykırımı'nın ardından, çatışmalı süreçte yaşanan toprak erozyonu, su kaynaklarının kirlenmesi ve ormansızlaşma gibi çevresel sorunlar, ülkenin yeniden inşasında önemli engeller oluşturmuştur. Hükümet, bu sorunları çözmek için çeşitli stratejiler geliştirmiştir. Ekosisteme verilen zararların tazmini ve barış inşası süreçleri birbirini tamamlayan unsurlar olarak ele alınmıştır.

Örneğin, toprak erozyonunu önlemek amacıyla teraslama teknikleri ve ağaçlandırma projeleri uygulanmıştır. Su kaynaklarının korunması için su havzalarının yönetimi ve su kirliliğinin önlenmesi yönünde adımlar atılmıştır. Ayrıca, ormanların yeniden ağaçlandırılması ve biyolojik çeşitliliğin korunması için çeşitli programlar başlatılmıştır.

Bu çevresel tazmin çabaları, sadece ekosistemlerin iyileştirilmesini değil, aynı zamanda toplumsal barışın inşasını da hedeflemiştir. Çevresel projeler, toplulukları bir araya getirerek, etnik ve sosyal uyumu teşvik etmiştir. Örneğin, *umuganda* adı verilen aylık temizlik günleri, halkın birlikte çalışarak çevreyi temizlemesini ve toplumsal bağları güçlendirmesini sağlamıştır.

Ruanda'nın bu deneyimi, ekolojik zararların tazmininin barış süreçlerine entegrasyonunun önemini ve bu entegrasyonun toplumsal uyum ve kalkınma üzerindeki olumlu etkilerini göstermektedir.

Bu iki detaylı örneğin dışında, dünyada çevresel barış ve onarıcı mekanizmalar için işletilen yapılardan çıkartılan derslere uygun olarak, taleplerimizin genel çerçevesi aşağıdaki gibidir.

¹⁹ Ide, 2020.

4. Taleplerimiz

4.1. Doğanın bir hak öznesi olarak tanınması

Doğa yalnızca bir kaynak değil, bir hak öznesi olarak tanınmalıdır. Bu yaklaşım, bir ormanın yakılması veya bir nehrin kirletilmesi durumunda yalnızca insanların mağduriyeti değil, doğrudan ekosistemin kendi yaşam hakkının ihlal edilmesi anlamına gelir. Dünyadan örneklerde (Ekvador, Bolivya, Yeni Zelanda, Hindistan) olduğu gibi doğa için yasal temsilciler atanabilir, doğa adına dava açılabilir. Kolombiya Barış Antlaşmasında Atrato Nehri'nin hukuki kişilik kazanması, doğaya ve ekosistemlere ilişkin hakların tanınmasının somut bir örneğidir.

Bir nehir kirletildiğinde yalnızca çevredeki halkın sağlığı değil, doğrudan **nehir kendi hakkı** ihlal edilmiş sayılmalıdır. Cudi Dağı'nın ormanlarının yakılması yalnızca köylülerin hayvancılığını değil, doğrudan **dağın ve orman ekosisteminin yaşama hakkını ihlal** etmiştir. Dicle Vadisi'nden geçen Dicle Nehri'nin çıkış noktasından Bismil ilçe sınırlarına kadar olan kısmının "nehir" statüsünden "dere" statüsüne alınması da bir başka hak ihlaline neden olmuştur: Nehrin çıkış noktasında kurulu bulunan Kralkızı ve Dicle hidroelektrik barajları nehrin debisini düşürmesi ile nehrin kendi "varlığını sürdürme hakkını" ortadan kaldırmaktır.

Bizler, bu tip sonuçlar doğuracak uygulamalara karşı, doğanın bir hak öznesi olarak tanımlanması, bir başka deyişle, doğanın zarar görmesinin tek başına bir ihlal kabul edilmesini talep etmekteyiz.

4.2. Ekokırımın bir suç olarak iç hukukta tanınması

Doğal varlıkların çatışmalardaki rolü sadece finansman veya motivasyonla sınırlı değildir, aynı zamanda bir ülkenin ve toplumun çatışmaya karşı kırılganlık düzeyini gösterir. Bu nedenle, barış inşası girişimlerinin başarılı olabilmesi için, doğanın politik ekolojisini anlaması ve bu karmaşık ilişkileri ele alması gerekmektedir. Bunun için herşeyden önce Türkiye'de de, başka ülkelerde olduğu gibi, Yurttaşın Ekokırım Yasası Girişiminin çabasını da hatırlayarak, **ekokırım mutlaka suç ilan edilmelidir. Ekokırım iç hukukta** "bir bölgenin ekosistemine, insan eliyle veya başka sebeplerle, o bölge sakinlerinin (canlı, cansız tüm varlıkları içerecek şekilde) barışçıl yaşamdan zevk alma imkânını ciddi ölçüde azaltacak şekilde yaygın zarar verilmesi, tahrip edilmesi veya kaybı" olarak **tanımlanmalıdır**.

Ekokırım, sadece çevrenin fiziksel tahribatını değil, aynı zamanda bu tahribatın insan ve insan dışı yaşam üzerindeki kapsamlı ve nesiller boyu süren etkilerini de kapsayan bütünsel bir anlayışa dayanmaktadır.

4.3. Ekolojik Hakikat Komisyonları kurulması

Tahribat bilançosunun çıkarılması için bir an önce Ekolojik Hakikat Komisyonları (EHK) kurulmalı; köy yakmalar ve boşaltmalar, askeri güvenlik bölgeleri, mera ve yaylalara geçişlerin engellenmesi, tarım ve hayvancılık alanlarının kısıtlanması, kalekollar, güvenlik barajları, orman yangınları ve kesimleri, geleneksel geçim kaynaklarının gelecek kuşaklara aktarılamaması,

kayyum uygulamaları, biyoçeşitlilik kaybı, tarihi ve kültürel varlıkların zarar görmesi ve toprak kirliliği gibi pek çok yıkıcı unsur detaylı olarak tespit edilmelidir. Barajlar, madenler ve enerji projeleri gibi “kalkınma” adı altında yürütülen yıkım süreçleri belgelenmeli ve **kapsamlı bir envanter** oluşturulmalıdır. Bu envanter, hangi zeytinliklerin yok olduğu, hangi pınarların kuruduğu, hangi kuş seslerinin kaybolduğu gibi **somut verileri ve tanıklıkları** da içermelidir. Ekolojik yıkımın insan sağlığı üzerindeki etkilerinin araştırılması da bu süreçte kritik bir gerekliliktir.

EHK’lerin görevi, çatışma ve güvenlik uygulamaları ile “kalkınma” adı altında yürütülen faaliyetlerin; ekosistemler, kültürel miras ve insan sağlığı üzerindeki etkilerini bağımsız, kanıta dayalı ve katılımcı bir süreçle ortaya koymak ve onarım/telafi için uygulanabilir öneriler geliştirmek olarak tanımlanmalıdır.

EHK’lerin sistematik olarak güncellenmesi gereken envanter başlıkları önerimiz şu şekildedir:

- Çatışma kaynaklı müdahaleler: Köy yakmalar/boşaltmalar, askeri güvenlik bölgeleri, kalekollar, güvenlik barajları, yol açma faaliyetleri, orman yangınları ve kesimleri.
- Kalkınma söylemiyle yürütülen müdahaleler: Baraj/HES/JES projeleri, taş/kum ocakları ve diğer madencilik faaliyetleri, petrol sondajları, , enerji iletim hatları, sanayi atıkları ve atık depolama.
- İkincil/uzun erimli etkiler: Mera ve yaylalara erişim kısıtları; tarım ve hayvancılık alanlarının daralması; biyoçeşitlilik kaybı; toprak, su ve hava kirliliği; tarihi-kültürel varlıkların zarar görmesi; geçimlik geleneksel emeğin kesintiye uğraması; kayyum uygulamalarının çevresel yönetim üzerindeki etkileri.

EHK’ler, kamu tarafından finanse edilmeli ve TBMM Komisyonuna bağlı **bağımsız alt komisyonlar** olarak; biyolog, jeolog, hidrojeolog, ormancı, ziraat mühendisi, kimyager, halk sağlığı uzmanı, şehir plancısı, hukukçu ve veri bilimcilerden oluşan **çok-disiplinli ekiplerle** çalışmalıdır. Meslek odaları, barolar ve üniversitelerden temsil; yerel topluluklardan, ekoloji ve kadın örgütlerinden en az %40 katılım sağlanmalıdır. Bu çalışmanın çıktıları kamuoyuyla ve ilgili paydaşlarla haritalandırma üzerinden paylaşılmalıdır.

4.4. Topluluklar ve doğa için tazminat mekanizmaları

Barış süreçlerinde **köylere dönüşün sağlanması** ve **mülkiyet haklarının iadesi**, hem onnarıcı bir toplumsal adaletin hem de ekonomik ve kültürel yeniden yapılanmanın tesis edilmesine katkı sağlar. Bu nedenle **askeri yasak bölgelerin kaldırılması, tahrip edilen alanlarda iyileştirme yapılması**, yok edilen **geçim kaynaklarının yeniden inşa edilmesi**, özellikle **kadınların merkezinde olduğu üretimin desteklenmesi** kalıcı barış için son derece önemlidir.

Güney Afrika’nın 1994 sonrası arazi iade programı, apartheid dönemi sırasında toprakları zorla ellerinden alınan topluluklara yönelik bir onarım mekanizması olarak örnek oluşturmuştur. 1994 tarihli Restitution of Land Rights Act çerçevesinde başlatılan bu program, toplulukların tarihi topraklarına geri dönmelerini ve geçim kaynaklarını yeniden kazanmasını mümkün kılmıştır.

Bu süreçte, köylere geri dönüşte olumlu ve olumsuz örnekler incelenerek; fizibilite, talep ve ihtiyaç çalışmaları yapılmalı; yeterli eğitim ve sağlık hizmeti sağlanarak; köylerdeki sosyal yaşamın tekrar kurulabileceği bir ortam ve takip mekanizması oluşturulmalıdır. e yukarıda sayılan planlamaların ve faaliyetlerin finansmanının kamu tarafından projelendirilmesi gerekmektedir.

4.5. Doğayı tahrip eden şirketlerin ve kurumların hukuki düzeyde hesap vermesi

Baraj yapılması, kaya gazı çıkarılması, ormanların yakılması ve sonrasında ağaç ticareti yapılması gibi suçlar sadece “çevre ihlali” değil, toplumsal adalet ihlalidir. Ulusal hukukta ekokırım bir suç haline gelmeli, bu suç çatışma dönemini kapsayacak şekilde tanımlanmalı, yerel halkların ve özellikle kadınların şikayetleri mahkemelerde yer bulmalıdır.

Yerel halkın, adalete erişimdeki politik ve ekonomik dezavantajlı konumu ortadan kaldırılmalıdır. Yargı eliyle müdahale edilmezse onarılamaz sonuçlar doğuran faaliyetlere karşı **dava açmak için yurttaşların ihtiyacı olan finansal kaynaklar kamu tarafından yaratılmalı**; bu finansal yük halkın omuzlarına yüklenmemelidir.

Bu dezavantajlı durum ve yıllardır çeşitli iktidarlarca sürdürülmüş olan baskı politikalarından ötürü şirketlerin hukuksuz faaliyetlerine karşı haklarını savunmak konusunda çekimser kalan; dava açmaktan, düşüncesini dile getirmekten korkan veya bundan alıkonulan **yurttaşların haklarına ve hukuk devletinin temel prensiplerine sahip çıkmaları sosyal politikalar ve pratiklerle desteklenmelidir.**

Kürt coğrafyasında uzun yıllardır çatışmalı süreç bahane edilerek ekokırımın önü açılmaktadır. Örneğin, Diyarbakır Hasandin bölgesindeki bir maden projesinde, eski tarihli ÇED raporu geçerli gösterilerek faaliyetler başlatılmış, halk direniş gösterdiğinde de “askeri koruma bölgesi var, karakol kurulacak” denilerek halkın bölgeye girişi engellenmiştir. Şırnak'ta kayyum yönetimi tarafından hukuki olmadığı halde izni yenilenen kum ocakları bulunmaktadır. Yine Şırnak'ta, petrol arama ile ilgili ÇED süreçleri çok hızlı yürütülmekte, kamu yararı adı altında resmi kurumların görüşlerinin olumlu çıkması sağlanmaktadır. Tarım ve hayvancılık alanlarına güneş enerjisi santrallerinin (GES) kurulmasına izin verilmektedir. Dicle'nin belirli kısımları nehir statüsü dışına çıkarılmış, bu da nehrin hukuki ve idari anlamda daha savunmasız hale gelmesine yol açmıştır. Dağlık alanlarda maden araması ve yol çalışmaları sebep gösterilerek yoğun olarak patlatıcı kullanılmaktadır.

Yukarıda örnekleri verilen maden ve enerji projeleri başta olmak üzere doğayı tahrip eden tüm projeler ve faaliyetler **bugünden itibaren durdurulmalıdır.** Özellikle kayyum yönetimlerince verilmiş orman kesme, madencilik, yol yapımı gibi izinler için **genel bir yürütmeyi durdurma işlemi uygulanmalı**; her izin tek tek meslek odaları denetiminden geçirilmeli; ÇED süreçleri tekrarlanmalıdır. Yine aynı çerçevede, **kentsel dönüşümün bir rant kapısı olarak kullanılmasının önüne geçilmelidir.**

Çevre ve doğa koruma mevzuatı bölgede istisnasız uygulanmalıdır. Çatışmalı dönem boyunca yürürlüğe girmiş; **doğa ve insan sağlığını olumsuz etkilenmesine yol açan mevzuat yürürlükten kaldırılmalıdır.** Barış inşası döneminde siyasi iktidar, kanunların ve diğer mevzuat

bileşenlerinin kabulünde ve yürütmesinde, güçler dengesi ilkesince sıkı bir kamusal denetime tabi tutulmalıdır.

Bununla birlikte, **Mezopotamya coğrafyası “ekokırım suç mahali” olarak tanınmalı**, suçlular zaman kaybetmeden yargı önüne çıkarılmalıdır.

Doğaya karşı işlenen suçlarda yargılamanın yavaşlığı, doğaya geri dönüşsüz zararların verilmesine yol açmaktadır. Örneğin, ormanlık alanın kesimine karşı açılmış yürütmeyi durdurma talepli bir dava sonuçlanmadan söz konusu alan zaten ormansızlaştırılmış olmaktadır. Bu tür geri dönüşü olmayan yıkımların önüne geçmek için, **doğaya karşı işlenen suçların tamamında ivedi yargılama usulü uygulanmalıdır**.

İnsanın ve doğal varlıkların sağlığına etki eden **şirket faaliyetlerine yönelik denetimler, etkinin boyutuna bakılmaksızın arttırılmalıdır**. Denetim süreçlerindeki hukuksuzluk ve yolsuzluklar engellenmelidir.

Türkiye, çatışmalı dönemin son bulması adına adım atarken, bölgesel barışa da vurgu yapmalı ve bunun önemli bir aktörü olmalıdır. Bu doğrultuda, 2.5. Askeri mühimmat kaynaklı yıkım başlığı altında belirtilen sebepler göz önünde bulundurularak, halihazırda uluslararası *Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşmasının* tarafı olan Türkiye, 2017’de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nda kabul edilen **Nükleer Silahların Yasaklanması Antlaşmasına** da taraf olmalıdır. Taraf olduğu **Kimyasal Silahların Geliştirilmesinin, Üretiminin, Stoklanmasının ve Kullanımının Yasaklanması ve Bunların İmhası ile İlgili Sözleşmeye** uygun ulusal ve uluslararası politikalar ve pratikler izlemeli, nükleer ve kimyasal silahlara dair iç hukukta da insan ve doğayı önceleyen bir kanun hazırlamalıdır.

4.6. Yerele dair bilgi, kadınların bilgisi ve aktarımı

Ekolojik bilgi —hangi ot neye iyi gelir, hangi toprak neyi kaldırır, hangi ağaç ne zaman meyve verir— kadınların kuşaklar boyu taşıdığı bir mirastır. Geçiş dönemi adaleti bu bilgiyi görünür kılmalı, kadınların doğayla kurduğu bu ilişkiyi yeniden güçlendirmelidir. Kolombiya’da JEP kapsamında kurulan Toplumsal Cinsiyet Komisyonu, kararlarında doğa tahribatını da toplumsal cinsiyet temelli bir saldırı olarak tanımlamıştır.²⁰

Ekolojik barış süreçlerinde kadınların rolü özel bir önem taşır. Kadınlar, hem savaşın hem de ekolojik yıkımın en doğrudan mağdurları arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, toplulukların yeniden inşasında öncü roller üstlenirler. Geçimlik tarım, hayvancılık, tohum saklama, su ve gıda güvenliği gibi alanlarda kadınların bilgi birikimi, ekosistemlerin onarımı ve yaşamın sürdürülebilirliği için kritik değerdedir.

Kadınların barış ve ekolojik iyileştirme süreçlerine dahiliyeti yalnızca temsiliyet meselesi değildir; aynı zamanda üretim pratiklerini, dayanışma ağlarını ve topluluk belleğini koruyan, geleceğe aktaran bir güçtür. Bu nedenle çatışma sonrası ekolojik iyileştirme süreci, kadınların bilgi ve deneyimlerini görünür kılmalı, karar alma süreçlerine eşit biçimde dahil olmalarını ve kadınların merkezinde olduğu üretim biçimlerini desteklemelidir.

²⁰ Bouvier, 2016.

Uluslararası deneyimler de bunu doğrulamaktadır: Kolombiya barış sürecinde kırsal kadın örgütleri, ekolojik hakların savunulmasında önemli bir aktör olmuştur. Afrika ve Asya'da pek çok toplulukta kadınlar, su kaynaklarının korunmasında ve tarımsal çeşitliliğin sürdürülmesinde öncü rol oynamıştır. Benzer şekilde Mezopotamya'da da kadınların doğayla kurduğu bağ, hem ekolojik adaletin hem de toplumsal barışın inşasında vazgeçilmez bir kaynaktır.

Bu yaklaşım, geçiş dönemi adaletini **"sömürgeleştirme"** çabalarına katkıda bulunmakta ve **yerli halkların dünya görüşlerini meşru bir bilgi kaynağı** olarak kabul etmektedir. Bu sayede, zarar ve onarım tanımları daha kapsayıcı hale gelmekte ve insan ile doğa arasındaki kopuk ilişkileri onarmak için yeni yollar açılmaktadır.

4.7. Sürecin demokratik işletilmesi

Ekolojik yıkımla yüzleşme ve onarım süreci, demokratik katılım ve şeffaflık ilkeleri temelinde yürütülmelidir. Öncelikle **kayyum politikasına son verilmesi**, yerel halkın kendi yaşam alanları üzerindeki söz hakkının yeniden tesis edilmesi açısından kritik bir adımdır.

Yaşam alanlarında gerçekleştirilen tüm yatırımlar, **halkın bilgiye erişim hakkı gözetilerek ve demokratik katılımcı mekanizmalar aracılığıyla** planlanmalıdır. Karar süreçlerinin birlikte geliştirilmesi ve kararlara doğrudan katılım, sadece geçmişteki ekolojik yıkımların onarımı için değil, gelecekte benzer yıkımların önlenmesi için de güvence niteliğindedir.

Bu çerçevede, **açık veri politikaları** hayati önem taşır. Ekolojik tahribatın boyutlarını tespit edebilmek için toplanan tüm çevresel veriler kamuya açık hale getirilmeli; bağımsız araştırmacıların, yerel toplulukların ve sivil toplumun erişimine sunulmalıdır. Böylece hem sürecin demokratik işleyişi hem de genel anlamda toplumsal denetim güçlenecektir.

Şeffaflık, hesap verebilirlik ve katılımcılıkla yürütülen bir süreç, yalnızca ekolojik adaletin değil, aynı zamanda demokratikleşmenin de teminatı olacaktır.

4.8. Barış Parkları: Sınır ötesi korunmuş alanlar

Barış inşasının ekolojik boyutlarından biri de sınır ötesi **"Barış Parkları"** yaklaşımıdır. Çatışma bölgelerinde doğanın korunmasını ve topluluklar arası işbirliğini güçlendiren bu model, ekosistemleri sınırların ötesinde bütüncül bir şekilde korumayı hedefler.

Örneğin, Güney Afrika'da kurulan *Great Limpopo Transfrontier Park*, Mozambik ve Zimbabve ile ortak yönetilen bir barış parkı olarak yalnızca doğal yaşamı korumakla kalmamış; aynı zamanda tarihsel gerilimleri azaltmada, turizmi ve ekonomik işbirliğini teşvik etmede önemli bir rol üstlenmiştir. Benzer şekilde, Ruanda–Uganda–Kongo sınırında yer alan Virunga bölgesi, dağ gorilleri gibi küresel ölçekte *kritik tehlikede* olarak tanımlanan türlerin korunması için sınır ötesi işbirliğine sahne olmuş, aynı zamanda bölgedeki toplumlar arasında iletişim ve ortak koruma bilincini geliştirmiştir. Asya'da ise Nepal–Hindistan sınırında geliştirilen barış parkı girişimleri, sınır boyunca yaşayan toplulukların hem doğal kaynakları ortak yönetmesine hem de çatışma yerine işbirliği kültürü geliştirmesine katkı sağlamıştır. Bu örnekler, **doğanın**

yalnızca korunacak bir değer değil, aynı zamanda barışın kurucu unsurlarından biri olduğunu göstermektedir.

Savaş alanlarının mayınlardan temizlenmesi ve ekosistemlerin onarılarak yeniden insanlara ve diğer canlılara açılması da barış parklarının işlevlerindendir. **“Mayından arındırma”** (demining) süreçleriyle, **savaşın tahribatından kurtarılan topraklar ortak yaşam alanlarına dönüştürülebilir.** Bu yaklaşım, hem doğanın iyileştirilmesini hem de topluluklar arası güvenin pekiştirilmesini sağlar.

Barış parklarının kalıcı bir nitelik kazanabilmesi için, bu girişimlerin yalnızca ikili veya bölgesel anlaşmalarla değil, aynı zamanda **uluslararası düzeyde tanınmış sözleşmelerle güvence altına alınması** gerekmektedir. Böyle bir düzenleme, sınırötesi ekosistemlerin korunmasını **siyasi dalgalanmalardan bağımsız** hale getirir; yönetim süreçlerinde şeffaflığı garanti eder ve yerel toplulukların sürece katılımını da garanti altına alır.

Bu bağlamda, **Mezopotamya havzası** özel bir örnek teşkil etmektedir. **Fırat ve Dicle nehirlerinin** beslendiği bu coğrafya, binlerce yıldır uygarlıkların doğuşuna tanıklık etmiş; kültürel ve doğal belleğin iç içe geçtiği bir yaşam alanı olmuştur. Ancak günümüzde baraj projeleri, sınır aşan su politikaları, enerji ve maden yatırımları ve çatışmalar nedeniyle ciddi ekolojik baskı altındadır. Mezopotamya’da kurulacak sınır ötesi bir **“Barış Parkı”**, yalnızca biyolojik çeşitliliğin ve nehir ekosistemlerinin korunmasına değil; aynı zamanda Türkiye, Irak, Suriye ve bölgedeki topluluklar arasında güven ve işbirliğinin tesisine hizmet edebilir. Bu park, hem kadim kültürel mirasın hem de ekolojik varlıkların ortak korunmasını sağlayarak barışın somut bir simgesi haline gelebilir.

Yine Barış Parkları’na benzer biçimde bazı endemik türlerin yuvası olduğu bilinen Munzur Vadisi, Van gölü gibi bölgeler için **özel koruma planları** uygulanmalıdır. Karadeniz yaylalarında görüldüğü gibi “doğa turizmi” adı altında gerçekleştirilmesi muhtemel yıkımlar göz önünde bulundurularak bunların önünü kesecek yasal düzenlemeler yapılmalı ve yaptırımlar uygulanmalıdır.

4.9. Geleceğe yönelik diğer adımlar

Ekolojik sorunlar ve çözümleri, toplumsal sınıf eşitsizlikleriyle sıkı sıkıya bağlıdır. Bu sebepten, barışın sağlanabilmesi ve sürdürülebilmesi için somut adımlar atılarak toplumsal adalet tahsis edilmelidir.

Mevsimlik İşçiler

Türkiye’de yüzbinlerce insan, mevsimlik tarım işçisi olarak farklı illere göç etmektedir. Bu göç, yerinden edilme, geçimlik tarım olanaklarının azalması ve tarımsal üretimde şirketleşme nedeniyle zorunlu hale gelmektedir. Mevsimlik tarım işçileri, çok düşük ücretlerle, ağır koşullarda, barınma, sağlık ve eğitim hizmetlerine erişimden yoksun biçimde çalışmaktadır. Mevsimlik işçiler, etnik kimlikleri, sınıfsal konumları ve göçmenlik durumları nedeniyle çok boyutlu bir kırılganlık yaşamaktadır. Mevsimlik işçilerin güvencesizliğinin yanı sıra, tarımsal

Üretimde Şirketlerin hâkimiyetinin artması ve küçük üreticilerin tasfiyesi de toplumsal eŐitsizlikleri derinleŐtirerek sosyal barışı zayıflatmaktadır.

Yerinde Kalkınma ve Geçimlik Tarımın Desteklenmesi: İnsanların zorunlu olarak mevsimlik ge çıkmak zorunda kalmaması için küçük ölçekli üreticilere, kooperatiflere ve yerel tarımsal giriŐimlere destek verilmelidir.

Adil alıŐma Koşulları: Mevsimlik tarım iŐçilerinin barınma, sağlık, ulaŐım ve eğitim hizmetlerine eriŐimi güvence altına alınmalıdır. Ücretler yasal koruma altına alınmalı; ocuk iŐçiliėi önlenmelidir.

Şirketleşme ve Ekolojik Yıkıma Karşı Denetim: Tarımda büyük şirketlerin yoğun tarım ilacı kullanımı, su tüketimi ve toprak sömürüsü politikaları denetlenmeli; ekolojik ve sosyal sürdürülebilirlik kriterleri getirilmelidir.

Sınıfsal Dönüşümün Okunması: Barış politikaları, yalnızca çatışmaların bitirilmesi ile sınırlı düŐünülemez; aynı zamanda sınıfsal eŐitsizliklerin ve ekolojik yıkımın birlikte ele alınmasını da gerektirir. Bu nedenle mevsimlik tarım iŐçilerinin sorunları, ekolojik barış perspektifinde özel bir baŐlık olarak ele alınmalıdır.

Atık Yönetimi

Bölgede katı ve sıvı atıkların bertarafı ve arıtımı için yeterli altyapı bulunmamaktadır. Bu eksiklik özellikle yerel yönetimlerin bütçe ve yetki kısıtlılığı, kurumsal zayıflık ve kayyum uygulamaları nedeniyle daha belirgindir. Atıkların doğrudan çevreye bırakılması; toprak, su ve hava kirliliğine, halk sağlığında ciddi risklere (solunum yolu hastalıkları, su kaynaklı hastalıklar vb.) yol açmaktadır.

Atık yönetiminde informal iŐėcnn önemli bir payı vardır. Sokaklarda alıŐan kâğit toplayıcıları ve küçük ölçekli geri dönüşüm emekçileri, sistemin sürdürülebilirliği açısından kritik rol oynamaktadır. Ancak kayıt dışı çalıŐtıkları için sosyal güvence ve ekonomik istikrardan yoksundurlar. Ayrıca sosyal dıŐlanma sorunları da yaŐamaktadırlar. Bunların önüne geçmek için kâğit toplayıcılar ve diğer informal emekçiler kayıt altına alınmalı; kooperatifler veya belediye destekli birlikler aracılığıyla sisteme entegre edilmelidir. Sosyal güvenlik, sağlık sigortası ve asgari ücret güvencesi sağlanmalıdır. **Geri dönüşüm sektöründe çalışan bu işçilerin deneyim ve bilgisi, atık yönetimi politikalarının ayrılmaz parçası** haline getirilmelidir.

Atıkların kaynağında ayrıŐtırılması için hane ve iŐyerlerine yönelik teŐvikler uygulanmalı; belediyelere "geri dönüşüm performans kriterleri" doğrultusunda merkezi bütçeden ek kaynak aktarılmalı; yenilikçi, düşük maliyetli arıtma ve kompost projeleri teşvik edilmelidir.

Halk ve evre sağlığı açısından yaşamsal, ekolojik ve ekonomik önemi büyük **atık yönetimi, alanı kamunun düzenlemesi ve finansmanı** ile hak ettiği ilgiyi ve değeri görmelidir.

Enerji

Türkiye'nin enerji politikaları uzun yıllardır fosil yakıt bağımlılığı üzerine kuruludur. Enerji üretiminin önemli bir kısmı termik santraller gibi çevreye zarar veren yöntemlerle sağlanırken, tüketim tarafında da şeffaflık sorunları vardır. Üretilen enerjinin hangi sektörlerle aktarıldığı, toplumsal ihtiyaçlara ne ölçüde hizmet ettiği yeterince tartışılmamaktadır. Oysa enerjinin kayda değer bir bölümü, silah sanayi ve güvenlik sektöründe kullanılmakta, bu da toplumsal kalkınma ve barış için ayrılması gereken kaynakların militarizme yönlendirilmesine neden olmaktadır.

Kömür madenciliği, işçi sağlığı ve iş güvenliği açısından büyük risk barındırmaktadır. Kömür ocaklarında çalışan işçiler, ağır iş koşulları, düşük iş güvenliği standartları ve bunların sonucu sık sık yaşanan iş kazalarıyla karşı karşıyadır. **Adil bir enerji dönüşümü**, bu emekçilerin ekonomik, sosyal ve sağlık haklarının korunmasını ve alternatif istihdam alanlarına yönlendirilmesini zorunlu kılar. **Orta vadeli bir takvimle kömür madeni işletmeleri kapatılmalı**, işçiler için "adil dönüşüm" programı uygulanmalıdır. Bu program, işçilere yeniden eğitim, yenilenebilir enerji sektöründe istihdam, sosyal güvence ve geçim desteği sağlamalıdır.

Yerel enerji üretim kooperatifi modelleri teşvik edilerek halkın kendi enerjisini üretmesi sağlanmalıdır. **Üretilen enerjinin hangi sektörlerle aktarıldığı** kamuoyuna düzenli ve şeffaf raporlarla açıklanmalıdır. Eğitim, sağlık, tarım ve sosyal hizmetler gibi barışa hizmet eden alanlara enerji tahsisi artırılmalıdır. Enerji kaynaklarının silah ve güvenlik sanayisi yerine toplumsal refaha ve çevresel sürdürülebilirliğe yönlendirilmesi, barışçıl kalkınmanın ön koşuludur.

Göç

Türkiye, hem iklim krizinden doğrudan etkilenen bir ülke hem de göç yolları üzerinde bulunması nedeniyle **iklim göçmenleri için kritik bir coğrafyadır**. İklim değişikliğiyle birlikte su kıtlığı, tarımda verim kaybı ve çölleşme eğilimi artmaktadır. Bu süreç, kırsaldan kentlere göçü hızlandırmaktadır. İklim göçmenleri çoğu zaman kayıt dışı işlerde, düşük ücretlerle, sosyal güvenceden yoksun çalışmaktadır. Kentlerde barınma, sağlık ve eğitim hizmetlerine erişimde ciddi zorluklarla karşılaşmaktadırlar. Kaynak kıtlığı ve zorunlu göçler, toplumsal gerilimleri ve çatışma riskini artırmaktadır. Göçmenlerle yerel halk arasında adil paylaşım ve dayanışma politikaları geliştirilmediği takdirde, sosyal huzursuzluk kaçınılmaz hale gelir.

Türkiye'nin iklim göçü ile ilgili ulusal ölçekte bir **"İklim Göç Stratejisi"** geliştirmesi gerekir. Bu strateji hem uluslararası göçmenleri hem de iklim kaynaklı iç göçleri kapsamalıdır. Göçmenler için insana yakışır, çevre dostu **barınma çözümleri** üretilmelidir. Yenilenebilir enerji, atık yönetimi ve sürdürülebilir tarım alanlarında istihdam yaratılarak iklim göçmenleri ekonomiye dahil edilmelidir. **Eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik hizmetlerine eşit erişim** sağlanmalıdır. Belediyeler, göçmenlerle yerel halk arasında çatışma yerine dayanışmayı teşvik edecek programlar geliştirmelidir. İklim göçmenleri yalnızca "yardım edilmesi gereken mağdurlar" değil, **toplumun barışçıl dönüşümüne katkı sağlayacak aktörler** olarak görülmelidir. Onların deneyimleri ve direnci, barış kültürünün zenginleşmesine hizmet edebilir.

Ekolojik nedenlerle vicdani ret

Türkiye’de vicdani red hakkı yasal olarak tanınmamaktadır. Oysa, militarizmin ve savaş politikalarının toplumsal barış kadar, doğa üzerinde de ağır yıkıcı etkileri vardır. Bu nedenle, **ekolojik nedenlerle vicdani red** sadece bireysel bir hak talebi değil; aynı zamanda **doğanın korunması ve barış içinde yaşamının ön koşulu olarak değerlendirilmelidir**. Savaş, çatışma ve militarizm; karbon salımlarını artırmakta, ekosistemleri yok etmekte, yerinden edilmeleri ve iklim göçünü tetiklemektedir. Vicdani red hakkının tanınması, bireyin şiddet karşıtı ve ekolojik değerleriyle uyumlu bir yaşam sürdürmesine imkân tanır. Ekolojik saiklerle vicdani reddin kabulü, militarizme karşı barışçıl bir duruşu güçlendirecek, toplumsal barışı ekolojik bir zeminde pekiştirecektir.

Türkiye’de vicdani ret hakkı, ekolojik nedenleri de dahil olmak üzere tanınmalı ve yasal güvenceye kavuşturulmalıdır. Vicdani ret hakkını kullanan bireylere, zorunlu olmamak kaydıyla, ekolojik ve toplumsal yarar sağlayan alanlarda (örneğin atık yönetimi, ekolojik tarım, enerji dönüşümü, iklim mücadelesi) alternatif sosyal çalışma olanakları sunulmalıdır. Ekolojik nedenlerle vicdani red, şiddetsiz bir toplumsal dönüşümün parçası olarak görülmeli; militarizm yerine barış ve ekoloji merkezli politikalar benimsenmelidir.

SONSÖZ

Barış süreçleri yalnızca silahların susmasıyla değil, aynı zamanda doğanın ve toplulukların çatışmalı dönemlerde maruz kaldıkları yıkımın onarılması ile gerçek bir anlam kazanır. Çevresel adalet ve ekolojik onarım/iyileştirme, geçiş dönemi adaletinin en önemli tamamlayıcı unsurları olarak görülmelidir. Ekolojik yıkıma dair hakikati ortaya koymak, tazminat sağlamak ve sorumluların adalet önünde hesap vermesini sağlamak barışın kalıcılığının koşullarıdır. Nehirleri, ormanları ve toprağı hak öznesi kabul eden; kadınların bilgi ve deneyimlerini görünür kılan; doğa suçlarını adalet mekanizmalarına taşıyan bir yaklaşım, yalnızca ekolojik yıkımı durdurmaz, aynı zamanda toplumların kültürel belleklerini ve yaşam kaynaklarını yeniden inşa etmelerini sağlar.

Bu nedenle **barış, doğanın, insan yaşamının ve toplumsal yaşamın birlikte onarılmasıyla mümkündür**. Bu raporda dile getirilen taleplerin hayata geçirilmesi birlikte onarımın temelini oluşturacaktır.

Ancak bu hedeflerin gerçekleştirilmesi yalnızca devletlerin ve kamu kurumlarının sorumluluğunda değildir. **Ekoloji hareketi**, barışın toplumsallaştırılmasına katkı sunan, toplulukları güçlendiren ve doğa ile insan arasındaki bağı onaran bir aktör olarak kritik bir rol üstlenecektir.

Bu raporun imzacısı örgütlerin de bileşeni oldukları ekoloji hareketinin katkıları aşağıdaki alanları içerir:

- **Kamuoyu ve Farkındalık Oluşturma:** Raporlar, saha çalışmaları, belgeseller, sosyal medya kampanyaları ve yerel buluşmalar aracılığıyla ekolojik yıkımın araştırılması,

görünür kılınması, ekolojik adaletin toplumun gündemine taşınması ve toplumsal farkındalığın artırılması.

- **Dayanışma Ağları ve Ortak Mücadele Deneyimlerinin Aktarımı:** Geçmişte düzenlenen kervanlar ve ortak eylem deneyimleri, farklı toplulukları bir araya getirerek dayanışma ve barış dilini güçlendirmiştir. Bu tür pratikler, yerel ve ulusal ölçekte çoğulcu, çok sesli ve çok renkli dayanışma ağlarının yeniden inşa edilmesi için yol göstericidir.
- **Bilgi Kaynağı Olma ve Yalan Haberle Mücadele:** Ekolojik yıkımın gerçek boyutlarını görünmez kılmak için sıkça başvurulmuş bir araç olarak dezenformasyona karşı güvenilir bilgi üretme, bilimsel verileri topluma anlaşılır bir dille aktarma ve yalan habere karşı doğrulama mekanizmaları geliştirme.
- **Yerel Bilgi ve Kültürel Belleğin Korunması:** Ekolojik hafızanın belgelenmesi, toplulukların kimliğinin ve belleğinin savunulması.
- **Ekolojik Hakikat Komisyonları ile Ortak Çalışma:** Ekolojik Hakikat Komisyonları kapsamında yerel örgütler, bağımsız bilim insanları ve meslek odalarıyla birlikte çalışarak ekolojik yıkımın bilançosunun çıkarılması. Bu komisyonlarda ekoloji örgütlerinin yer alması, sürecin yalnızca akademik değil, aynı zamanda toplumsal bir hakikat arayışı olarak işlenmesini sağlar. Böylece, yerel tanıklıklar ve bilimsel veriler bir araya gelerek güçlü bir adalet ve onarım zemini oluşturulur.

Ekoloji hareketi yalnızca savaşın neden olduğu ekolojik yıkımı belgelemekten değil, **barışın toplumsallaştırılmasına katkı** vermekten de sorumludur. Bu sorumluluk, geleceğin adil, demokratik ve ekolojik temelde yeniden kurulmasının anahtarıdır.

Barışın toplumsallaşması ve doğayla barışın gerçekleşmesi, her birimizin bulunduğu yerde ve konumlarda bu talepleri sahiplenmesine bağlıdır. Okuru, raporun sunduğu **hakikatleri görmeye, yaymaya ve bu mücadeleye kendi bulunduğu yerden güç katmaya** çağırıyoruz.

Kaynakça

- Balta, E. (2025). *Bariş Süreçlerinde Doğaya Karşı İşlenen Suçlar ve Onarıcı Adalet*. İklim Adaleti Koalisyonu Hazırlık Belgesi.
- Belloni, R. (2009). Bosnia: Dayton is dead! Long live Dayton! *Nationalism and Ethnic Politics*, 15 (3-4), 356–375.
- Booth, K. (2018). Environmental justice and peacebuilding: Integrating ecological concerns into post-conflict transitions. *Peacebuilding*, 6(3), 267–283. <https://doi.org/10.1080/21647259.2018.1491689>
- Bouvier, V. M. (2016). Gender and the role of women in Colombia's peace process. *UN Women Background Paper*.
- Crook, M. ve ark. (2020). Ecocide, genocide, capitalism and colonialism: Consequences for indigenous peoples and global ecosystems environments. *Theoretical Criminology*, 24(1), 103–123. <https://doi.org/10.1177/1362480619857466>
- Conca, K. ve Dabelko, G. D. (2002). *Environmental peacemaking*. Woodrow Wilson Center Press.
- Delli Priscoli, J. ve Wolf, A. T. (2009). *Managing and transforming water conflicts*. Cambridge University Press.
- Higgins, P., Short, D. ve South, N. (2013). Protecting the planet: A proposal for a law of ecocide. *Crime, Law and Social Change*, 59(3), 251–266. <https://doi.org/10.1007/s10611-013-9413-6>
- Homer-Dixon, T. F. (1999). *Environment, scarcity, and violence*. Princeton University Press.
- Ide, T. (2018). The Impact of Environmental Cooperation on Peacemaking: Definitions, Mechanisms, and Empirical Evidence. *International Studies Review*. doi:10.1093/isr/viy014
- Ide, T. (2020). The dark side of environmental peacebuilding. *World Development*, 127, 104777. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2019.104777>
- Jensen, D. ve Lonergan, S. (Eds.). (2012). *Assessing and restoring natural resources in post-conflict peacebuilding*. Routledge.
- Kilean R. ve Newton, E. (2025). Transitional justice and other-than-human harm: lessons from Colombia, *The International Journal of Human Rights*, 1–25. <https://doi.org/10.1080/13642987.2025.2502561>.
- Kilean R. ve Dempster L. (2025), *Green Transitional Justice*, Routledge: London.
- Le Billon, P. (2001). The political ecology of war: Natural resources and armed conflicts. *Political Geography*, 20(5), 561–584. [https://doi.org/10.1016/S0962-6298\(01\)00015-4](https://doi.org/10.1016/S0962-6298(01)00015-4)

Özdemir, A. (2025). Ekolojik Adalet Olmadan Kalıcı Barış Mümkün mü? – II. <https://yeniyasamgazetesi9.com/ekolojik-adalet-olmadan-kalici-baris-mumkun-mu-ii/>, erişim tarihi: 17 Ağustos 2025.

Zelli F. ve Krause T. (2025). The nature of peace: trajectories of environmental peacebuilding between dominant narratives and power relations. Ecology and Society, <https://doi.org/10.5751/ES-15971-300205>.

Raporlar

A.R.G. Price ve ark. (1994). The 1991 Gulf War: Environmental Assessments of IUCN and Collaborators. A Marine Conservation and Development Report. IUCN, Gland, Switzerland. <https://portals.iucn.org/library/sites/library/files/documents/MRN-012.pdf>

Linden, O., Jerneloev, A. ve Egerup, J. (2004). The Environmental Impacts of the Gulf War 1991. IIASA Interim Report. IIASA, Laxenburg, Austria: IR-04-019. <https://pure.iiasa.ac.at/id/eprint/7427/1/IR-04-019.pdf>, erişim tarihi: 14 Eylül 2025.

Şırnak Barosu (2021). Şırnak Barosu Kent ve Çevre Komisyonunun Şırnak İli Orman Alanlarında Yapılan Ağaç Kesimi İle İlgili Raporu, <https://medya.barobirlik.org.tr/barowebiste/uploads/73/%C3%87evre%20ve%20Kent%20Komi syonu%20Raporu%2012%20EK%C4%B0M%202021.pdf>, erişim tarihi: 13 Eylül 2025.

Tarım ve Ormancılık Hizmet Kolu Kamu Emekçileri Sendikası (2025). Barışın ve Ekolojinin Ortak Çerçevesi. Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Sunulmak Üzere Rapor. <https://static.bianet.org/2025/09/ek-5-tarim-orkam-sen.pdf>, erişim tarihi: 15 Eylül 2025.

Türk Tabipleri Birliği (2015), Cizre Ziyareti Raporu. <https://www.ttb.org.tr/images/stories/file/2015/cizreraporu.pdf>, erişim tarihi: 13 Eylül 2025.

Türk Tabipleri Birliği ve Sağlık ve Sosyal Hizmet Emekçileri Sendikası (2016). Sokağa Çıkma Yasağı Sonrasında Cizre'de Sağlık Açısından Durum Raporu. 6-7 Mart 2016. https://www.ttb.org.tr/images/stories/haberler/file/cizre_rapor.pdf, erişim tarihi: 13 Eylül 2025.

Türkiye Cumhuriyeti (31 Mart 2025). The Convention on the Prohibition of the Use, Stockpiling, Production and Transfer of Anti-Personnel Mines and on Their Destruction, Request under Article 5 (6): For an extension of the deadline for completing the destruction of anti-personnel mines in mined areas. https://www.apminebanconvention.org/fileadmin/_APMBC-DOCUMENTS/Meetings/2025/22 MSP-Turkiye-Art5-ExtReq.pdf, erişim tarihi: 13 Eylül 2025.

Uluslararası Adalet Divanı (2025). Obligations of States in Respect of Climate Change. Advisory opinion. <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/187/187-20250723-adv-01-00-en.pdf>, erişim tarihi: 14 Eylül 2025.

Sözleşmeler

Kimyasal Silahların Geliştirilmesinin, Üretiminin, Stoklanmasının ve Kullanımının Yasaklanması ve Bunların İmhası ile İlgili Sözleşme [Convention on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on their Destruction],

<https://www.opcw.org/chemical-weapons-convention/download-convention>, erişim tarihi: 13 Eylül 2025.

Nükleer Silahların Yasaklanması Antlaşması [Treaty on the Prohibition of Nuclear Weapons].

https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVI-9&chapter=26, erişim tarihi: 13 Eylül 2025.

Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması [Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons].

<https://www.iaea.org/publications/documents/treaties/npt>, erişim tarihi: 13 Eylül 2025.